

ции формируется и передается особый тип знаний, вербализуемый в языке с помощью предложения-высказывания и всевозможных его трансформаций, сохраняющих в неизменном виде объективное содержание всех языковых манифестаций пропозиции. В этом смысле слово представляет концепт, смысловое (мыслительное) содержание которого формируется с помощью когнитивно-пропозициональных структур.

Более того, концепт – ментальная единица семантического плана. Это представление и в то же время интерпретация какого-либо явления вещного или идеального мира. Это максимально расширенная категория, складывающаяся под влиянием как культурных, так и личностных особенностей познающего субъекта. Концепт имеет полевую организацию, где ядром является само его наименование, а другие периферийные ветви могут актуализироваться в зависимости от ситуации и, соответственно, от направления работы нашего мышления. Иначе говоря, концепту свойственно радиальное развертывание.

1. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. – М.: Academia, 2002.

2. Анталогия концептов / Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – М: Гнозис, 2007.

3. Аскольдов С.А. Концепт и слово. – Русская словесность. От теории словесности к культуре текста. Антология. Под ред. Нерознак В.П. – М.: Academia, 1997.

4. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1.

5. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М., 2004.

6. Воркачев С.Г. Постулаты лингвоконцептологии. // Антология концептов. / Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – М.: Гнозис, 2007.

7. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии // Вопр. языкознания. – 1997. – № 6.

8. Жаналина Л.К. Знание и значение // Теоретические и методологические аспекты языкознания. Материалы междунауч.-теорет. конф. – Алматы, КазНПУ, 2004.

9. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М., 1999.

10. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002.

11. Колесов В.В. Концепт культуры, образ – понятие – символ // Вестник СПбГУ. Сер.2. – СПб., 1992. – Вып. 3. – №16.

12. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Наука, 1996.

13. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. – М., 1997.

14. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007.

15. Психологический словарь / Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца и др. – М.: 1983.

16. Сабитова З.К. Прошлое в настоящем: Русско-тюркские культурные и языковые контакты. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.

17. Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М., 2000.

18. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.

***

Мақалада концепт когнитивті ерекшеліктерінің күрделі кешені ретінде қарастырылады.

***

In article is considered concept as a difficult complex of cognitive signs.

С. Қ. Суатай

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДЕЛЕКСИКАЛАНУ ҮДЕРІСІНІҢ СИПАТЫ

Тілдің дамуы адам санасының жетілуімен оның дүниетанымының баюымен байланыстырылады. Осы ілімнің негізін салушылардың бірі – В.Гумбольдтың ойынша, тілді дайын (өлі) өнім ретінде емес, жаратушы, жасаушы үдіріс ретінде қарастыру қажет, себебі белгілі зат, құбылысты таңба-лау және қатынас құралы қызметі атқару үшін өмір сүреді [1,69]. Сол себепті тілдің осы екі қырының бір-біріне тигізетін әсері мен ішкі форманың көрінісі ұштастырыла қарастырылуы тиімді болмақ. Тіл бірлігінің қайсысы болса да, дайын күйінде пайда

бола салған жоқ, оның белгілі даму жүйесі, қалыптасу заңдылығы бар. Осындай заңдылықтарға сай және ішкі, сыртқы факторлардың әсерінен кей бірліктер жеке мағынасын жоғалтуы «белгілі бір модельдермен шектеліп, мән-мағынасынан айырылып, көне түбірлер қатарына» өтуі мүмкін. Тілдегі болатын мұндай өзгеріс нәтижесінің көріністері әртүрлі. Оның негізінен лексикалану үдерісі арқылы жүзеге асатыны жоғарыда айтылады. Осы лексикаланумен қатар жүретін, кейде нәтижесі қарама-қарсы болып келетін құбылыс – *делексикалану* деп аталады.

Лексикалану да, делексикалану да тіл табиғатына тән, әмбебап құбылыс. Лексикалану жайлы ғылымда көп айтылғанымен өрісті зерттелген мәселе қатарына жатпайтыны жоғарыда ескертілді. Ал делексикалану туралы арнайы сөз болғанын кездестіру қиын, тіпті, лингвистикалық сөздіктерде бұл терминге анықтама жоқ.

Лексикалану кей тіл бірліктерінің немесе олардың тіркестерінің жеке сөзге пара-пар тұрақты элементке айналу үдерісі болса, *делексикалану* толық мағыналы сөздің мағынасынан айырылуы нәтижесінде көмекшілік қызметке, көмекші морфемаға айналуы деп түсінеміз. Малы кем кедей ауыл болса да, Қаратал ән-жырымен, топырлаған жастарымен сауықшыл өнерлі ауылға айналып жүре берді. Қыздар жағы Үрқиямен отау үйге енді. Осы кезде екі көзі жауһардай мөлдіреп, маңдайы он төртінде толған айдай жарқ етіп, Үрқиямен бірге үйге Қадиша кірді. Оған Сұлтанмұрат пен Қадишаның Сырнайдай қосыла салған әндері себеп болды. Әуелі Сұлтанмұрат біраз шырқап, Қарасай жақтан үйреніп келген өлеңдерін араластыра қарқындап алған соң, Қадиша алды кезекті. Аздан кейін екеуі қиқулап ұшқан егіз қоңыр қаздай қосылып кетті. Осындағы көмектес септік жалғауы – мен (жырмен, жастарымен), - дай/дей жұрнағы (жауһардай, айдай, сырнайдай), септеулік шылаулар (соң, кейін) көмекші есімдер (жақ, жақтан) бастапқыда өз алдына жеке сөз (атауыш) лексема болғандығы жайлы тіл тарихына, тарихи морфологияға қатысты Қ.Жұбанов, Т.Қордабаев, А.Ысқақов, М.Томанов, С.Исаев, Ә.Аблақов, Е.Ағманов сынды ғалымдардың, ал түбір морфема, оның синкреттілігі, жанғырту, түбір дамуы туралы Ә.Қайдар, Е.Қажыбеков, Б.Сағындықұлы, Ж.Манкева, А.Салқынбай еңбектерінде өз зерттеулерінің нысаны тұрғысынан сөз болып келеді.

Бұл зерттеулердегі ой өзегі делексикалану үдерісі, оның өту сипаты жайында болмайтындығы түсінікті. Жалпы делексикалану құбылысы біржақты қаралатын зерттеулер қатарына жатпайды. Қазіргі түбір, қосымша морфема көмекші сөз дегеніміз – синхрондық тұрғыдан әрі қарай жіктеуге келмейтін өзіне тән лексикалық не грамматикалық мағынасы, қызметі бар бірліктер. Тіл дамуының әртүрлі сатысынан өту барысында фонетикалық, грамматикалық, семантикалық өзгерістерге ұшырай отырып, қазіргі күні бөлшектенбейтін дәрежеге жетіп отыр. Ендеше делексикалануға байланысты деректі осы аталған зерттеулер төңірегінен іздестіріп табуға болатыны байқалады.

Делексикалану мен лексикалану бірі-мен-бірі байланысты құбылыстар. Лексикалану үдерісі, алдымен, өзара байланыса, тіркесе айтылатын сөздердің арасындағы өзгерістен туады, сол өзгеріс арқылы мағынаның солғындауы, күңгірттенуі бірте-бірте мағынадан айырылу нәтижесінде лексикаланған бірлік не делексикаланған тілдік элемент пайда болады. Лексикалануға не делексикалануға ұшырау байланысқан бірліктер арасындағы ішкі өзгерістің деңгейімен өлшенеді. Лексикаланған бірліктің ішкі мазмұнында делексикалану үдерісі өтпей, мағыналық тұтастыққа себеп болмайды. Тірке құрамына енетін бірліктер мағынасы сақталады деп есептелетін атаулық тіркестердің өзінде мағынаның тұтасып, бір атауышқа айналуына сынарлардың жеке мағынасының көмескіленуі әсер етеді. Мысалы, *отағасы мен жігіт ағасы, ауыл ағасы* тіркестері арасындағы айырмашылық олардың ішкі мағынасының қаншалықты солғындағандығына байланысты. *Отағасы* «үйдің иесі» мәніне толық ауысқан, ал *жігіт ағасы* мен *ауыл ағасы* тіркестері – осы модель бойынша соңғы кезеңдегі халықтың өмір сүру жағдайы тудыратын қажеттілікке сай қалыптасып келе жатқан, тұтас бірлік дәрежесіне жете қоймаған қолданыстар. Ауыспалы кезеңде ауыл тіршілігі, тізгінін қаймағы бұзылмаған қалпында ұстап тұрар бас көтеретін ер азаматқа деген қажеттілік бұл ұғымдардың халық өміріне ену уәжін айқындайды. Қалыптасқан жағдаят (ситуация) осыны бейнелейді, тіл бірліктерінің қолданысын белгілейді. Жігіт ағасы бұл жағдаятта өзінің бұрынғы жас мөлшері, мағынасында емес, ауылдың, ондағы белгілі әлеуметтік топтың «үлкені, бастаушысы, ұйымдастырушысы, ақылшысы» мағынасын білдіретін қолданыста жоғары мәнге ие болады. Мұндағы *жігіт аға* сөздері біртіндеп мәңсізденеді, ол ұқсату бейнесі арқылы жүзеге асады. Ұқсату бейнесі толық өзектелген кезде тұтас мағына пайда болады. Әзірге бұл сынарлардың мағыналары абстарциялану үстінде.

Делексикалану туралы біршама толымды ойды А.Ысқақовтың күрделі сөздерді топтастыруынан кездестіруге болады. Ғалым мұнда *делексикалануды* идиомалану мен лексикалану тәрізді күрделі сөз жасаудың лексика-семантикалық факторына жатқызады. «Күрделі сөздің құрамындағы компоненттің дыбыстық өзгерістің нәтижесінде бастапқы өз мағынасынан ада-күре айырылуын *делексикалану* дейміз» [2,94], – деген анықтама жасап, дыбыстық өзгеріс деңгейінің әртүрлі болатынын көрсетеді:

– *түрегел* (тұра кел), *былтыр* (бір жыл дүр),

шиқыр (іш құр) тәрізді біріккен сөздердің құрамындағы компоненттер өздерінің бастапқы мағынасынан айырылған;

– *күндіз* (күн жүзі), *аласабыр* (ала шұбар) сияқты біріккен сөздердің бір-бір сыңарлары мағыналарын жоғалтқан, *күн*, *ала* сөздері өздерінің бастапқы мағыналарын сақтап тұр деуге болады;

– *кежегем кейін тартып тұр, көсегең көгерсін, міз бақпайды* тұрақты тіркестеріндегі *кежеге*, *көсеге*, *міз* сыңарлары лексикалық мағыналарынан айырылса, тек осы тіркестерде ғана қолданылатын «бос» сөзге айналған. Алайда осы «бос» сөздерді тіркес құрамынан алып тастаса, күрделі сөздер ыдырап, мағыналары қажырап кетеді;

– *тілазар, тілмар, желінсау, алаң-ғасар* күрделі сөздерінің бір сыңары делексикаланған, егер оларды осы өзгерген сыңарсыз қолданса, күрделі сөздік қасиеттен айырылатынын айтады [2,95]. Синхронды күйінде «бос» сөз тәрізді көрінген сыңарлардың мағынасының тұтас бірлік мағынасын құрауда өзіндік үлесі, орны болғандығы оларды алып тастауға болмайтындығымен дәлелденеді. Қазіргі күні бай-қалмайтын мағына байлаулы мағынаға айналған, тұтас тіркес мағынасын ұстап тұрған да осы байлаулы мағына десек қателеспейміз.

Ендеше делексикалану үдерісі лексикаланудың бастауы деуге болады, оның қарқыны жағдаяттың мәнінен, өзектілігінен көрінеді. Делексикалану тіл бірліктерінің бәріне де тән, бұл құбылысты да қолданыс қажеттілігі анықтайды.

Делексикалану мен лексикаланудың бірінен-бірін бөліп алып қарау дұрыстыққа келе бермейді, өйткені мағынада өзгеріс болмай тұрып тұтасу, бір атауышқа айналу үдерісі басталмайды. Дегенмен олардың басымдылық көрінісіне қарай лексикалану жайы көбірек қозғалып жүргенін айту керек. Лексикалану мен делексикалану нәтижесі туралы көзқарастар да әртүрлі. Тіл үнемі даму үстіндегі құбылыс, сондықтан белгілі тіл бірлігінің қалыптасуын соңғы нәтиже деу асығыстық болар еді.

Дегенмен өзгеріске ұшыраған, дамуға бет бұрған тіл бірліктері бойынан делексикалану үдерісінің іздерін шалуға болатыны айқын.

Біріншіден, мағынаның солғындауы, көмескіленуі лексикалану арқылы жасалған күрделі сөздер, күрделі құрама (атаулық тіркес) сөздер сыңарларының арасында басталады. Үдеріс ұзақтығы олардың сыңарларының біреуінің немесе бәрінің де мағынасынан айырылуына, мағынасын жоғалтуына әкеліп, кіріккен немесе біріккен сөздің кіріге біріккен және тұтаса

біріккен екі түрі бар дейтін белгілі тұжырымға тоқтатады. Мысалы, *анар, әкел, әкет, әпер*, етістіктерінің алғашқы сыңары алып көсемше тұлғалы етістігінен қалған *а* ~*ә* дыбыстары оның мағынасын сақтай алмайды. Қ.Жұбанов *белбеу, кішкене, келсап* сөздеріндегі лексикалану құбылысын бұлардың құрамындағы буындардың ықшамдалуы мен дыбыстардың түсіп қалуы, үндесу заңдылықтарының әсерін айқындау арқылы көрсетеді. *Белбеу* кіріккен сөзінде (*бел+беу*) екі сөз қисындасып бір сөз болып кету үшін соңғысының *а* дыбысы *е* дыбысына айналып, алдыңғысының қалпына түскен, *кішкене* кіріккен сөзінде *ғана* жіңішкеріп *кене* болған, *кіші* дегенде *і* дыбысы, *келсап* та сол сияқты *і* дыбысы түсіп қалған деген түсінік береді. *Қолған* (қолдың+қабы) да осы тәрізді өзгерістер арқылы кіріккен өзгеріс тек формада болмайды, формадағы өзгеріс мағынаға әсер етеді. Кіріккен сөз құрамындағы «қап» сөзінің мағынасы өз алдына жеке тұрғандағы «қап» сөзінің мағынасымен бірдей емес. Қ.Жұбановтың түсіндіруінше, мұнда «мешок» мағынаса емес, «чехол» мағынасы қалған [3,246]. Осындай өзгерістер *ашудас, былтыр, биыл, қарлығаш, білезік, омырау, бүгін, елгезек, жуғарақта, жадегабыл, өңмен* (*Қарсыдан соққан өкпекке қасқая тартып, омыраулай алмай, ықтай береді. Өңменнен соққан ызғырық қойыңға кіріп, етек-жеңді емін-еркін қуалап, жағаны жұлқиды. Ілгері қарай жедегабыл тарта жөнелді. Жапатармағай түсті де, аттарды бірінің құйрығына бірін шылбырынан байлап дөңгелентіп қойды* (О.Бөкей). Біздің қаттының тамағы Мәрияшсыз *жуғарақта* піспейді зой, піспейді (Д.Досжанов) сөздерінен де көрініп қалады. Омырау, өңмен кіріккен түбірлерінің архетипін этимологиясы талданып жүрген *өмілдірік, табалдырық* сөздерімен байланыстыруға болады. А.Ысқақов *өмілдірік* сөзінің түп негізін *омырау* сөзінің түбірінен іздейді. Қазақ тілінде *өмілдірік* – «аттың төсі мен омырауын орап, ердің қапталының шеттігінен төс айылдың бауыр жағынан бекітетін тартпа» мағынасын білдіреді. Халық тұрмысында *омырау құр* аталатын зат та бар, ол өгізді арбаға жегуге қолданады. Қызметі жағынан жақын келмегенімен, түрі, сапасы басқаша деп есептеледі. Мұндағы көңіл аударарлық жайт - *о~ө* алмасулары. Оны анықтау үшін А.Ысқақов туыстас түркі тілдері деректеріне сүйенеді. Татар және башқұрт тілдерінде *омыл-дырық* (Тат.-русча сузлік, 1950), бурят-монғол тілінде – *оморау* (Бурят.-монг.-рус.сл, 1951, с 369) сөйтіп *өм* бастапқыда *ом-кеуде*, осы күнгі *омырау* осы сөзден жасалған туынды деп есептейді [2,20-21].

«О мен ө ерін дауыстылары таризи тұрғыдан егіз» деп, олардың сингармониялық ва-риант құрайтынын басқа ғалымдар да жоққа шығармайды [4:88,101-102]. Ә.Нұрмағамбетов *өм* сөзінің алғашқы тұлғасын түркі тілдерінің кейбіреулеріндегі *өмген, омык, омыр* сөздерімен тамырлас санайды. Оған дәлелі – шағатай тілінде *өмген* аттың кеудесі (В.Рад. 1,2,1315), қазіргі хакас тілінде – «омыр, омых» аттың кеудесі мағынасында (Хак-рус. Сл. 1953,126) монғол тілі деректері де осыны нақтылайды. Монғол тілінде *омруу* «төс, кеуде, омырау» мағыналарында қолданылады. Ә.Нұрмағамбетовтің ойынша, шағатай, хакас тілдеріндегі «өмген», «омых» тұлғаларының жылқы малының кеудесіне байланысты келуі *өмілдірік* тұлғасын *өм* түбірінен таратудың дұрыстығын анықтайды [5,224-225]. Өйткені көне түркі жазбаларында *өмген* – кеуденің жоғарғы жағы, ал *өң* алдыңғы (ДТС, 384-385) жаң дегенді білдірсе, монғол тілінде де *өмно*-алды, алдыңғы жақ (Қаз.-монғ.сөзд. 1977,24), сондықтан *өңмен* сөзінің алғашқы мағынамы «алдыңғы, алды» деген ұғыммен ұштастырылады. Қазіргі күні қазақ тілінде *өңмен* жеке заттық мағынада қолданылмайды. «Қазақ тілінің фразеологиялық сөдігінде» *өңменінен өтті* тіркесі беріліп, «өңмен» дегеннің о бастағы мағынасы – «кеуде, көпірек» түсінік береді. *Өңменнен өтті* – «айтылған сөз қатты тиді, сұқтала қадалды» мағынасында қолданылады, сонымен қатар *өңменінен итерді, өңменінен нұқыды, өңменіне қадалды* тұлғалары да кездеседі, бұлар *кеудесінен итерді, кеудесіне нұқыды, жүрегіне қадалды* мағыналарын білдіреді. Жеке лексема ретінде *өңмеңдеу* етістігі «кеуделеу, орынсыз килігу» мағынасында ұшырасады. Сөйтіп, *өмілдірік, омырау* сөздерінің түп төркіні – *ом*, кеуде, көкірек мағынасы, ал *өм* осы түбірдің жіңішкерген варинаты деп есептеледі. Қ.Ысқақов екінші сынар – *іл* етістігі, *дірек* көне түркі тілінде *тұрлық* туынды сөзі деген болжам жасайды, оның өзі *тұр/дур* етістігі мен *-ық* жұрнағынан құралған. Сонда формуласы мынадай болады: *зат+*

етістік+етістік+жұрнақ (өм+іл+ тұр+ық) [2,20]. Ә.Нұрмағамбетов жұрнақтың *іл* етістігімен байланысты болуы мүмкіндігін қостағанмен, жұрнақ – *ілдірік* деп есептейді [5,224]. Сонымен, *омырау, өңмен, өмілдірік* кіріккен сөздердің лексема ретінде қалыптасуына тірек болған *кеуде, көкірек (өм~өм), алдыңғы жақ* мағыналары екені көрінеді, оның нақты дене мүшесі мағынасының көмескіленіп, қатты солғындауы аталған бірліктердің пайда болуына жол ашқан, *өмілдірік* сөзінде «ілу» мағынасы мүлдем жойылған деуге болмайды. Ал *омырау, өңмен* сөздерінің келесі бөліктерінің этимологиясы қиындау, бұлар аталған тілдердегі тұлғалардың дыбыстық өзгерісі (*омыр, өмген, омороу*) болуы да мүмкін.

ҚТТС-та *жедегабыл* артынша іле; тез жедел» және «жасы қатарлас, шамалас» тәрізді үстеу мағыналарында түсіндірілген (ҚТТС, 4-т, 48б), сонымен қатар, *жеде қабылдат* (етістік), *жедеқабылдық* (зат есім) мағыналары да берілген. Ал *қабыл* сөзіне орай тұрақты тіркес құрамында *жете қабыл* түрінде «өзіндей, өзімен тетелес» мағынасында бөлек жазылып көрсетілген (ҚТТС,5,461-462). Егер «қабыл» сөзінің «бағыты дұрыс, орынды» мағынасынан алсақ, *жетуге дұрыс бағытталу* мағынасын білдіретін болып шығады. Шын мәнінде *жете қабыл не жедегабыл* болсын қазіргі мағынада «тез, жедел, жақындық» семаларының сезілетіні анық *жедегабыл* бастапқы тіркестің дыбыстық өзгеріске түскен түрі санауға болады, мағынаның әлсіреп, көмескіленуі екінші сынардың мағынасынан толық айырылып, бірінші сынарда болар болмас қалуына жеткізген де, тұтас бір ұғым атауына айналуға түрткі болған.

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 396б.

2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – А.: Анан тілі, 1991. – 384б.

3. Жұбанов Қ. Қазақ тіліндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты., 2010. – 608б.

4. Сағындықұлы Б. Тандамалы туындылылар. – А.: Үш қиян, 2009. – 504б.

5. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз. –А.: Рауан, 1994. – 304б.